

**TANZİMATIN İKİ YÜZÜ: İCRAATLARI VE TEMSİL ETTİKLERİ DEĞERLER BAĞLAMINDA
KARŞILAŞTIRMALI BİR REFORMCULUK ANALİZİ: MİDHAT PAŞA İLE SULTAN II.
ABDÜLHAMİD**

**TWO ASPECTS OF TANZİMAT: A COMPARATIVE ANALYSIS OF REFORMİSMİN CONTEXT
OF OPERATIONS AND VALUES THEY HAVE (MİDHAT PASHA AND SULTAN ABDULHAMİD II)**

Hasan AKSAKAL*

Özet

Bu çalışma esas itibarıyla Midhat Paşa ve Sultan II. Abdülhamid'in Osmanlı modernleşmesinde sahip oldukları yer ve önemi anlatmayı amaç edinmiştir. Bunu karşılaştırmalı bir yöntemle gerçekleştirmeye çalışırken, ezbere dayanan ve sorgulayıcılık konusunda yeteri kadar duyarlılık göstermeyen tarih yazıcılığına bir eleştiri getirmeyi de görev bilmiştir. Bugüne dek egemen olan kutuplaştırıcı ve mutlak idealize edilmiş yoruma bir alternatif aranarak Midhat Paşa'nın ve Sultan Abdülhamid'in reformculuğundaki yeniliği, sürekliliği ve bütünlüğü ortaya koyarak yeni bir analiz, yeni bir bakış açısı geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Türk modernleşmesinin dönemleştirilmesi için bir öneride bulunularak, bu iki ismin iktidarlarının II. Tanzimat olarak yorumlanması gerektiği tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarih yazıcılığı, Modernleşme, Tanzimat, Reformculuk, Midhat Paşa, Sultan II. Abdülhamid.

Abstract

This study basically aims to define the role and importance of Midhat Pasha and Sultan Abdülhamid II in context of Ottoman modernization. By setting up a comparative methodology, it's esteemed in a duty to criticise historiography which could be called parrot fashion and non-inquisitorial. As a research of an alternative paradigm against to the ruling understanding which has been polarizer and also based on absolute role attributions, it's tried to develop a new analysis, a new perspective by putting forth the novelty, continuity and integrity in Midhat Pasha's and Sultan Abdülhamid's reformism for consideration. In this context, it's offered a new historical classification for Turkish modernization and argued out that the era of these two names would be accepted to read as the "II. Tanzimat".

Key Words: Historiography, Modernization, Tanzimat, Reformism, Midhat Pasha, Sultan Abdülhamid II.

XX. yüzyıl Türkiye'sinde muhtelif siyasi, kültürel ve psikolojik nedenlerden ötürü derin bir "tarihsizleşme" problemi yaşanmıştır. Son birkaç on yıldır aşılmaya çalışılsa da, sorunun birçok yönüyle varlığını devam ettirdiği ve Türk aydınında bir "taraf tutma" sorunu olduğu gözlemlenebilir bir gerçektir. Farklı düşünce kalıplarına ram olan sosyal bilimciler çoğu kez inançlarına, ideolojilerine veya ait oldukları sosyal gruplara karşı düşünce özgürlüklerini yitirmeye uzanan bir sürece girmektedir. Bu sorunu tarih alanına indirgediğimizde, Batı-dışı tarih yazıcılığında Batı'nın idealleştirilmesi ve Batı'ya özgü kavramlar üzerinden hareket edilmesi araştırmacıları, ele aldıkları konuya derinlemesine nüfuz edebilme şansından mahrum bırakmaktadır.¹ Diğer taraftan, Batının Batı-dışı toplumlara tahakküm ettiği ve bir hayli Avro-santrik olan bir dünya tarihi anlayışına tepkisellikte yaklaşan savunmacı ve kendini kutsayıcı bir başka tarih anlayışı da bulunmaktadır.²

Kendi tarih felsefesini kuramamış olan Türk düşüncesi, bu ikili yapıda kutuplaşan bir seyir izlemektedir. Araştırmacıların önemli bir kısmı, ya bütün Osmanlı tarihini Türk-İslam medeniyetinin "El Dorado"su olarak kabul etmekte ya da mutlak bir bağına bağlılığın yıkılmaz kalesiymiş gibi bir yanılsama üzerinden fikir üretmektedir. Neticede ortaya tüm Osmanlı hanedanını "cennet mekân" görenlerle,

* İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü

¹ Örneğin Batılı kaynaklar Osmanlı için "Türk İmparatorluğu", Padişah içinse "Türk Sultanı" derken Batılı bir kimse kendine din olarak İslam'ı seçse "Türk oldu" demektedir. Osmanlı Türkü içinse devlet "İslam Mülkü", Padişah ise "İslam Padişahı ve Halifesi" idi. Yine ordu, "Asakir-i İslam", din işlerinden sorumlu kişi ise "Şeyh-ül İslam"dı. Bu verilerden hareket ve peşin hükümlülükle Batı terminolojisi ile Osmanlı'yı ele alan bir araştırmacı, İmparatorluğun bir Türk devleti ya da din devleti olduğunu kolaylıkla söyleyebilecektir. Bu bakış açısı, Osmanlı'yı, devleti öncelediği varsayılan siyasi düşüncesi dolayısıyla altı yüzyıl süren bir faşizm olarak tanımasını da mümkün kılmaktadır. Bu yüzden Osmanlı çalışmaları, yeni ve kapsamlı bir yöntemin geliştirilmesine muhtaçtır.

²İslamoğlu İnan, Huri. "Mukayeseli Tarih Yazımı İçin Bir Öneri: Hukuk, Mülkiyet, Meşruiyet", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 62, 1993, s.19

Padişahları saraylarına kapanmış ve dünyevi zevkler içinde yaşayan kişiler olarak egzotize edenler arasında demagojiden ibaret kalan bir çatışma çıkmaktadır. Hâlbuki gerçek ne öyle, ne de böyledir. Osmanlı padişahları arasında alkol sorunu olanlar bulunduğu gibi, laik ve dinine düşkün kişiler de bulunmaktadır. Ancak bu ve benzeri yaklaşımlar farklılıklarıyla, tarihe, gerçekleri tam olarak göremeyecek kadar miyop gözle bakma ve tarihi kutsallaştırma ikilemi arasında bir ayrışma doğmaktadır. Bu düşünsel ayrışma, anakronizm kültürümüzün de çıkış noktasını teşkil etmektedir.

Bu çalışmada çeşitli önerilerde bulunarak bazı yeni bakış açıları üretmek başlıca amaç olarak belirlenmiştir. Bunlardan ilki, klişeleştirilmiş ve sorgulanmasına gerek dahi görülmemiş olan tarihi dönemselleştirme problemidir. Bugüne kadar 1839-1876 yılları arasında yaşanan modernleşme hareketleri Tanzimat dönemi olarak ele alınmıştır. Bu tarihi kategorileştirmede esas alınan veriler olarak eğitimde ve hukukta bürokratik rasyonelleşme, ulumun ve fennin öne çıkarılması, laikleşme, diplomaside yalnızcılığın terk edilerek ittifaklara girilişi, *Osmanlı vatandaşlığının* oluşturulması çabaları gibi çeşitli konular sayılmaktadır. Önerimiz tam da bu yüzden Tanzimat'ın yukarıda belirtilen tarihler arasındaki dönemle sınırlı olmayıp 1808-1908 tarihleri arasında ele alınması gerektiğidir.³ Osmanlı modernleşme tarihini inceler ve dönemselleştirirken, bu yüz yılı, ironi ve tezatlarına karşın bütünlük ve süreklilik arz eden bir çağ olarak değerlendirmek pekala mümkündür. Zira 1839'un öncesindeki otuz yılı aşkın sürede III. Selim'den devraldığı mirası pekiştirerek reformları, Büyük Petro ölçüsünde cesurca hızlandıran ve genişleten Sultan II. Mahmud rejiminin; ve "*tanzim etme*" çağının bir diğer önemli reformcusu ve pek çok alanda Cumhuriyet'in altyapısının mimarı olarak kabul edebileceğimiz Sultan II. Abdülhamid'in yine otuz yılı aşan iktidarının, söz konusu gelişmelerin yoğun olarak bulunmasına rağmen bu dönemin dışında tutulması anlamlı olmadığı gibi, hem bu isimleri hem de reform yüzyılı kavramımızı zorlaştırmaktadır.

Hakikaten, ordudaki geleneksel yapıyı lağveden, modern eğitimin temellerini atan, merkezileşmenin en bariz örneğini arz eden ve tebaasının dinini camide, kilisede, havrada öğrenmek isteyecek ölçüde *Osmanlıcı* bir politika izleyen II. Mahmud'un ya da İmparatorluğu eğitim, ulaşım ve haberleşme ağıyla dinamik bir ülke haline getiren, çağının en önemli diplomatik hamle örneklerini sergileyen, hukukta ve eğitimde laikleşmeyi hızlandıran ve merkezîyetçilik konusunda öncüllerini takip eden Sultan Abdülhamid'in tanzimatçılığı, başka alanlara çekilerek tartışılmayacak kadar aşikardır. Üstelik gerek II. Mahmud, gerek Bab-ı Ali Paşaları gerekse Abdülhamid'in politikalarını bütünlükten yana yaklaşım da aynıdır: İstibdat.

Bu ön kabulde birlikte Osmanlı/Türk modernleşmesinde, sürecin tam da ruhuna uygun biçimde iki farklı çizginin benimsendiği öne sürülebilir. Buna göre "*ceditçi*" çizgi⁴ II. Mahmud ve Atatürk'ün üst yapıyı esas alan politikalarıyla, "*kadimci*" çizgi ise II. Abdülhamid-mühendis siyasetçiler⁵ (Özal, Demirel, Erbakan) ekseninde ve daha ziyade altyapı projeleriyle öne çıkan politikalarıyla kendini göstermektedir. Birinci çizgi olan ceditçi ekol, laikleşmekle özdeşleşirken, ikincisi olan kadimci ekol isimlendirmemizden de anlaşılacağı üzere muhafazakâr motiflerin bulunduğu bir modernleşme yaklaşımıdır. Ceditçiliğin bürokrasideki Reşid, Ali ve Fuad Paşa çizgisi, entelektüalitede Tevfik Fikret, Abdullah Cevdet ve Ziya Gökalp'e doğru yönelirken neredeyse tüm temsilcileri laikleşme, anayasacılık ve batıcılık olguları üzerinden Türk modernleşmesine katkı sağlamıştır. Kadimciler ise Ahmet Cevdet Paşa, Gazi Osman Paşa ve Said Halim Paşa'nın siyasi eylemi ve (özellikle 1878 sonrası) Namık Kemal'in muhafazakâr söyleminden yola çıkıp, Mehmet Akif, Süleyman Nazif ve Fuad Köprülü'nün İslam din ve medeniyeti ile Türk geleneklerinden taviz vermeden reformların gerçekleştirilmesi üzerinde durmuşlardır.⁶ Bu noktada, ceditçilerin cumhuriyetçilikle bağlantılandırılabilmesi ne ölçüde mümkünse,

³ Bu konuda Orhan Koloğlu'nun önerisi ise Tanzimat'ın 1826'da başladığının kabulü yönündedir. Bkz. Koloğlu, Orhan. "Tarihin Uzun Süre Anlayışının Abdülhamit Dönemine Uygulanması Zorunluluğu", **XIII. Türk Tarih Kongresi**, (içinde) TTK Yayınları, Ankara, 1999, s.2077. Bununla birlikte Tanzimat'a affettiğimiz önem ve anlamı Halil İnalçık'ın şu sözleriyle tekrarlamakta yarar görmekteyiz: "Tanzimat, İmparatorluğun bütün XIX'uncu asır tarihini izah eden temel hadisedir. Tanzimat, iktisadi-içtimai temelleri çürütürek yıkılmağa yüz tutan bir imparatorluğun yeni prensiplerle yeniden kurulma teşebbüsünü gösterir." Bkz. İnalçık, Halil. "Tanzimat Nedir?", **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu** (içinde), der: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, s.14

⁴ Burada kullanmakta olduğumuz *ceditçilik*, Gasprıralı İsmail Bey'in yayınları ve okulları ile başlayıp, çeşitli Türki aydınların Rusya Müslümanları arasında tesis etmeye çalıştıkları siyasi hareketten tamamen bağımsız olarak, Osmanlı-Türk modernleşme sürecinde 'geleneksel'in karşısına, kültürel ve siyasi batılılaşmayı koyan politik tavrı ifade etmektedir.

⁵ Türk siyasi hayatında mühendislerin rolü hakkında bkz. Göle, Nilüfer. **Mühendisler ve İdeoloji: Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere**, Metis Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2008

⁶ Namık Kemal'in Osmanlıcı görüşleri, özellikle 1870'li yıllarda artan Panslavizm ve ayrılıkçı hareketlerin de etkisiyle giderek İslami bir renk kazanmış ve İslam kardeşliği ve İslam'ın kadim değerlerine vurgu yapan bir tona bürünmüştür. Bak. Mardin, Şerif. **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 92-93, 365-368; Türköne, Mümtaz'er. **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 238-240; Ülken, Hilmi Ziya. **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul, 1991, s.97

kadimci gelenek de “meşveret/şura/azami müsamaha”⁷ kavramları üzerinden hareketle liberalliği ve demokratlığı o ölçüde bünyesinde barındırmaktadır. Ancak belirtmek gerekir ki, sosyal bilimlerin genel kuralı olduğu üzere, bu ayrıştırmalar yüzde yüz doğruluk ve mutlaklık arz etmekten uzak ve hatta son derece müphem kalmaya mahkûmdur.⁸

Bu ikili yapılar sadece siyasetin ilgi alanıyla sınırlı değildir. Zira bizzat XIX. Osmanlı’sı dualist bir yapıdadır.⁹ Eğitimde geleneksel medrese ile yeni açılan Batı tipi okullar, orduda alaylı subaylarla mektepli subaylar, hukukta şer’i ve karma mahkemeler ve toplumsal yaşamda millet sistemine göre ayrı yaşayan cemaate dayalı mahallelerle karma mahalleler... Reformlar tüm bu çağ boyu, dualist yapıların varlığını pekiştirici rol oynamıştır. Bu bağlamda Cumhuriyet’in tasarladığı ulus-devletin gereği olan *monolitik* yapının bir gerileme olduğu dahi düşünülebilir. Tam da “tarihsizleşme” kavramıyla örtüşür bir şekilde, klasik Osmanlı müesseselerinin zengin birikimi ortadan kaldırılarak mutlak bağdaşır/benzeşir bir ulus için yeni bir düzen yaratılmaya çalışılmıştır. Bu kopuş, gerek bireylerin gerekse toplumun ruhundaki cihanşümül imparatorluk kültüründe (Pax-Ottomana) bulunan hoşgörünün yerine derin (ve tabii ki kuvvetle haklılık payı bulunan) bir Sevr paranoyası ve “öteki’ye tahammülsüzlüğü” yerleşmiştir. Türk düşüncesindeki belki de en büyük kayıp, bu evrensel özgüvenin yitirilmesi ve yeni ulus-devlet milliyetçiliği üzerinden dünyayı analize razı olmasıdır denilebilir.

Tanzimat çağının ortaya çıkardığı değişim arzusu, değişimin önündeki en büyük engel olan Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasıyla, Osmanlı devlet kimliğinde önemli yeniliklerin de filizlenmesine yol açmıştır.¹⁰ Oluşturulan yeni bürokratik sistemde genç memurlara inisiyatif sunulmasıyla, II. Mahmud sonrası dönemde Sarayın iktidarı azalmış ve merkez güç, Bab-ı Ali’deki paşalara ve memurlara geçmiştir.¹¹ II. Mahmud’un *Petrovari* istibdadının mirası, birkaç kişinin elinde kısa zamanda bir aydın despotizmine dönüşerek, yaklaşık kırk yıl boyunca Sultan’dan (Abdülmeccid, Abdülaziz ve V. Murat) bağımsız ve cesurca hareket edebilmelerini mümkün kılacaktır. Bu kendine güven, daha önceki dönemlerde gördüğümüz “*Sultan kulumun boynu kıldan incedir.*” düşüncesinin yerini almaktadır.¹²

Özellikle diplomat ağırlıklı bu yeni nesil, Avrupa’yı görmüşlüğü de etkisiyle çeşitli sosyal seferberlik projeleri geliştirmişse de,¹³ klasik bürokrasinin karakteristiğini sürdürmüş; hatta buna topluma *yabancılaşmayı* ve *alafrangalaşmayı* da eklemiştir. Bu da, “*devlete değil millete hizmet*” söylemlerinin aksine toplumdaki gerekli desteği alamamalarına yol açmıştır.¹⁴ Bu çelişkinin bir yansıması olarak yaşta, düşüncede ve uygulamada farklılıkları dolayısıyla iktidar sahibi Reşid, Ali ve Fuad Paşaları birinci kuşak; Midhat, Cevdet, Ziya Paşaların başını çektiği nesli ise ikinci kuşak Tanzimatçılar olarak değerlendirerek ayrıştırmak mümkündür.¹⁵

Bu dönem koşulları içinde yetişen bir devlet adamıyla bir Sultan’ı incelemenin güçlüğü kendini bu noktada göstermektedir. Genel kabul Midhat Paşa ile II. Abdülhamid’in politikalarının bağdaştırılamayacağı yönündeyseniz de, biz bunun aksini ortaya koymaya çalışacağız. Abdülhamid’in eğitim kurumlarından Darülaceze’ye, muhacirlerin iskanından sünnet merasimlerine dek kendini gösteren dolaylı/doğrudan sosyal politikaları ve “halkçılığı” konusunu burada yeniden tartışmak anlamsız olacaktır. Sultan’ın icraatı, buna açık bir cevap niteliğindedir. Burada vurgu yapacağımız husus, Midhat Paşa’nın da Reşid, Ali ve Fuad Paşa’daki elitist tutumu ve *halka rağmen halkçılık* çizgisini görmüş ve buna karşı pozisyon almış olmasıdır. Zira Paşa’ya göre devleti kurtarmak, halkı da kurtarmaktan geçiyordu. Bunun için halka yönelerek, halkın devlete bağlı hale gelmesi amaçlanmalıydı. Onun vilayet yönetimleri ile Yıldız Sarayı’nın diplomasiyi öncelikle eğitime yatırım yapması bir arada düşünüldüğünde paralellik daha iyi görülebilmektedir. Bu paralelliğin kuvvetini, Midhat Paşa’nın üçer yıllık vilayet tecrübeleri ile Padişah’ın otuz yılı aşan iktidarını karşılaştırarak ortaya koymaya çalışalım.

⁷ Kuran’da yer alan Al-i İmran suresi 159. ve Şura suresi 38. ayetleri bu yaklaşımın dayandırıldığı kutsal kaynaklardır.

⁸ Bahsi geçen belirsizlikten, bu çalışmanın da etkilenmesinin nedeni, belirttiğimiz gibi Osmanlı siyasi düşüncesini açıklamakta yetersiz kalan egemen Batılı terminolojinin kullanılmasıdır.

⁹ Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, 18.baskı, İstanbul, 2004, s.31

¹⁰ “Vaka-ı Hayriye”, <http://www.gbg.bonnet.se/osmanli/olaylar/vakaihayriye.htm> ,(çevrimiçi) E.T. 11/01/2009

¹¹ Lewis, Bernard. *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, İngilizce Güncel Üçüncü Edisyon Çevirisi, (çev: Boğaç Babür Turna) Arkadaş Yayınları, Ankara, 2008, s. 144 v.d.

¹² Aslan, Seyfettin ve Abdullah Yılmaz, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Bürokratik Yapı ve Düşüncesinin Değişimi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, s.291

¹³ Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*, Makaleler 4, haz: Mümtaz’er Türköne, Tuncay Önder, İletişim Yayınları, 12.baskı, İstanbul, 2003, s.58

¹⁴ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 137

¹⁵ Ortaylı, İlber. *Üç Kitada Osmanlılar*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2007, s.85

1822’de doğan Ahmet Midhat’ın asıl adı Ahmet Şefik’tir. Orta halli bir aileye mensuptur. On iki yaşındayken Divan-ı Hümayun Kalemî’ne girerek bürokrasideki kariyerine başlamıştır.¹⁶ Zekâsı ve belagati ile hızla yükselir ve teftiş görevleri almaya; Meclis-i Vala’nın Anadolu İkinci Kâtibi olmaya mazhar olur. Tabii bu süreçte Reşid, Ali ve Fuad Paşalarla ilişkileri gelişip, tuttuğu saf netleştikçe Bab-ı Ali’de dostlar ve düşmanlar edinir.¹⁷ Bu, kariyerinin ilk aşaması olarak değerlendirilebilir.

İkinci aşama, 1861’de Balkanların en sorunlu vilayetlerinden Niş’e vali olarak atanması ve orada kısa sürede edindiği başarılarla başlar. Üç yılda altyapıdan sosyal sorunlara kadar her alandaki başarısı,¹⁸ XIX. yüzyıl mahalli idareler reformlarının mimarlığının kendisine tevdi edilmesiyle ödüllendirilir. 1864’te yeni Vilayet Nizamnamesi’nin tesisinde ve pilot bölge olarak seçilen Tuna Valiliği (Ruşçuk, Silistre, Niş, Vidin gibi bölgeleri kapsamaktaydı¹⁹) ile ilk deneme görevi de ona verilir.²⁰ Bu projenin hazırlanmasında, yıllar boyu beraber çalıştığı Cevdet Paşa’yla ters düşerek, sonraları rekabete ve husumete dönüşecek gerilim, başka boyutlar kazanacaktır. Ancak burada daha önemli bir konu olarak, düzenlemenin, o tarihlerde iç savaş yaşayan ve henüz ilişkilerin kurulmamış olduğu ABD’nin eyalet sistemiyle birçok bakımdan benzerlikler göstermesi öne çıkmaktadır. Uygulamanın yerleşmesini takiben Abdülhamid’in Yıldız Sarayı’nın da, rol ve sorumluluklar bağlamında Beyaz Saray’la benzeşmesi dikkate değer bir gelişmedir.²¹

Tuna Vilayetinde Midhat Paşa’nın neler yaptığına dair şunu söyleyerek başlamak faydalı olacaktır: Osmanlı modernleşmesi sadece Osmanlı Türkiyesi’ni kapsayan bir mesele değildir.²² Fransız İhtilali’nin tüm kıta sathında yaydığı milliyetçilik dalgasıyla güçlenen, fakat esasen Ortaçağ’dan beri Balkanlarda mevcut bulunan devlet yapıları, kilise, dil, edebiyat ve her daim canlı tuttıkları bağımsızlık idealiyle hem tüm Osmanlı modernleşmesinin hızlandırıcısı olmuş, hem de devletin yıkılışına ve yeni ulus-devletlerin doğuşuna temel oluşturmuştur.²³

Sorumuza cevap aranırken Osmanlıcılığın, XIX. yüzyılın ikinci yarısında milliyetçiliğin egemen olduğu Balkanlarda başarılı olma ihtimali göz önünde tutulmalıdır. Giderek yükselen etnik milliyetçilik sorunu, bağımsızlık konusunda örnek teşkil eden Yunan ve Sırp Krallıklarının faaliyetleri, Rusya’nın 1774’ten beri sürdürdüğü Ortodoksların hamisi olma politikası gibi çeşitli baskılara karşı, İstanbul yönetimi “*din ve mezhep farkı olmadan bütünü imparatorluk tebaası arasında hukuk eşitliğini fiilen tesis*” etmekle²⁴ iktidarını sürdürmeye çalışmaktaydı. Uygulanan politikalardan biri de, angaryanın ve servajın kesin olarak kaldırılmasıydı.²⁵ Yine de bunlar devletin bölge üzerinde otoritesini korumak için yeterli olmaktan çok uzaktı.²⁶

Osmanlıcılık siyasetinin Balkanlarda başarılı olma ihtimalinin yüksek olmadığı hemen herkesçe biliniyorsa da, İmparatorluk kültürü Midhat Paşa’yı büyük bir reform sürecine yöneltti. Üstelik Paşa’nın kadrosu Osmanlıcılığını gösterir renklilikteydi: Arnavut İsmail Kemal Bey, Ermeni Odyan Efendi, Hırvat Kılıç Vasıf Efendi²⁷ ve Polonez ve Macar sığınmacılardan oluşan bir teknisyen ekibi... Özellikle Bulgar milliyetçiliği, Rus himayesi ile kendisini uluslararasılaştırmayı başarmaktaydı. Bu mesele karşısında Midhat Paşa basın ve eğitimde Bulgar dilini Osmanlıcı bir söylemle kontrol altına almak, halkın yönetimde söz sahibi olmasını sağlamak ve çetelerin komitacıların faaliyetlerini²⁸ halkın nazarında olumsuz kılmak gibi başlıca hedefler koydu.²⁹ Bu bağlamda, ciddi bir okullaşma kampanyası yürütüldü ve bunun olumlu sonuçları bölge insanı üzerinde görülmeye kısa sürede başlandı.

¹⁶ “*Midhat Paşa*” maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, s.7

¹⁷ İslam Ansiklopedisi, **a.g.m.** s.8

¹⁸ Direnoğlu, Şefik. **Büyük Demokrasi Şehidi Mithat Paşa**, Tarihi Yayınlar, İstanbul, 1959, s. 10

¹⁹ Direnoğlu, **a.g.e.** s.13

²⁰ Özgürel, Avni. “Midhat Paşa mı Cevdet Paşa mı?”, **Radikal**, 19 Ağustos 2007

²¹ Karpat, Kemal. “**Vefatının 90. Yılında Gerçek Abdülhamid’in İzinde**” Bisav, 17 Ekim 2008 tarihli konferans.

²² Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s. 13

²³ Bak. İnalçık, Halil. **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, (y.y.) Ankara, 1943, s.76

²⁴ Ubicini’nin “**Letters on Turkey**” adlı çalışmasının 1856 baskısının 31.sayfasından aktaran İnalçık, Halil. “Tanzimat’ın Uygulanması ve Tepkiler”, **Belleken**, 1964, Cilt 28, Sayı:112, s. 627

²⁵ İnalçık, **a.g.m.** s. 630

²⁶ Bulgar Sorunu’na ilişkin detaylı bir çalışma için bkz Şentürk, M.Hüda. **Osmanlı Devleti’nde Bulgar Meselesi(1850-1875)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992

²⁷ Pakalın, Mehmet Zeki. **Midhat Paşa**, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1940, s. 219

²⁸ Shaw, Stanford J. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Azınlıklar Sorunu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, 4. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1004

²⁹ Haz: Çelik, Mehmet. “**Tanzimat In The Balkans: Midhat Pasha’s Governorship In The Danube Province(Tuna Vilayeti),1864-1868**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,2007) Bilkent Uni. Eko.ve Sosyal Bilimler Enstitüsü,Ankara, s.88-91

Tuna nehrinde vapur seferleri ile ticaret canlandırılarak bölgenin ekonomik kalkınması hızlandırmıştır. Tuna'nın kısa sürede 3000 km şose yol ve 1400 köprü ile ulaşım,³⁰ posta-telgraf şebekesi ile iletişim alt yapısı kuvvetlendirilmiştir. Vidin-Selanik şosesi ile Tuna-Akdeniz ticareti ilk defa gerçekleşmiş; İstanbul-Edirne-Şumnu-Ruşçuk demiryolu hattı ile bölgesel ticaret derinlik kazanmış³¹ ve Varna limanı ile Dunaya Gölü arasında bir kanal açılmıştır. Kırım Harbi esnasında ve sonrasında Rusların baskısından kaçan Türk halkın güneye doğru göçü neticesinde bölgede muhacirlerin konaklayacağı barakalar yapılmış; sonra iskân edilmeleri için çaba sarf edilmiştir.³² Zirai hayatın canlandırılması büyük ölçüde başarılar tefecilerin elinden kurtulmaları için çiftçilere kredi veren Emniyet/Memleket Sandıklarının ilk nüvesi oluşturulmuştur.³³ Bunların yanı sıra dönemin Pan-Slavist politikalarının bir yansıması olarak Balkanlarda milliyetçiliği tetiklemek isteyen Rus ajanlarına karşı, Osmanlı Devleti bünyesindeki ilk gizli polis teşkilatı kurulmuştur.

Midhat Paşa dönemi boyunca Tuna Vilayeti'nde eğitim, asayiş ve bayındırlık en temel faaliyet alanları olarak dikkat çekici gelişmeler göstermiştir.³⁴ Osmanlı ülkesi genelindeki ilk meslek okullarının Midhat Paşa'nın iradesiyle açılması³⁵ eğitime yeni bir anlam kazandırırken, iki milyon nüfuslu bölgede³⁶ ilk vilayet gazetesi olan *Tuna*'nın yayınlanması,³⁷ Bulgarca ve Osmanlıca pek çok kitabın basıldığı ve halkın okur-yazarlık oranında ciddi gelişmeler gözlemlendiği kolaylıkla söylenebilir. Oluşturduğu yerel meclislerle Hıristiyan ve Müslüman tüm tebaanın yönetime katılımı ile İstanbul'da örgütlenen ilk kuşak Jön Türklerin hayranlığını kazanan Midhat Paşa, kısa süre sonra merkeze çağırılacaktır. Diğer yandan Paşa'nın uygulamaları görülen başarılarından sonra Bosna, Suriye ve Halep başta olmak üzere ülkenin tüm vilayetlerine de yayılacaktır.³⁸

Midhat Paşa'nın 1868'de oluşturulan Şura-yı Devlet'in başkanlığına getirilmesiyle bürokratik kariyerinin üçüncü aşaması başladı. Merkezi yönetimde ilk defa böylesine önemli bir göreve getirilen Paşa, Sadrazam Ali Paşa ile çeşitli sebeplerle anlaşmazlığa düştü ve göreve başlamasının on birinci ayında, Altıncı Ordu'nun Müşiri olma görevini de üstlenerek³⁹ Bağdat Vilayeti'ne gönderildi (1869-1872) ve böylece Dersaadet'ten uzaklaştırıldı.⁴⁰

Bugünkü Irak'a tekabül eden geniş bir coğrafyanın yönetimini üstlenen Midhat Paşa'nın ilk icraatı Arazi Kanunnamesi'ni burada uygulamak ve toprakları tapu ile dağıtarak tarımı geliştirmek oldu. Emniyet Sandıkları girişimi burada da göze çarpmaktadır. Bu doğrultuda tarım için büyük su kanalları oluşturuldu. Bunun yanı sıra Dicle ve Fırat nehrinde vapur seferleri başlatarak kuzey-güney ekseninde ticaret ve ulaşımın canlanmasını amaçladı. Vilayetin ilk resmi gazetesi olan *ez-Zevra* Türkçe ve Arapça neşredilmeye başlandı.⁴¹ Tramvay, İstanbul'dan 2,5 yıl sonra Bağdat'ta da kullanılmaya başlandı.⁴² Yeni sivil ve askeri okulların, hastanelerin açılmasıyla bölge halkının takdiri kazanıldı. Paşa'nın kurduğu telgraf hattı Avrupa-Hindistan iletişim hattı bağlamında büyük önem arz eden ve önemli gelir getiren stratejik bir hamle olmuştur.⁴³ Bu konuda da yanındaki kadro Polonez-Macar teknisyenlerdi.⁴⁴ Bağdat Valiliği üç başarılı yılın ardından sona ermiştir.

Tüm bu modernleştirme politikalarının ülke sathındaki uygulamaları, Abdülhamid döneminde geliştirilerek gerçekleştirilecektir.⁴⁵ Abdülhamid yönetiminde, Cumhuriyet'in uzun yıllar ulaşamayacağı

³⁰ Aşar, Yücel. "Açış Konuşması", **Uluslararası Midhat Paşa Semineri Bildiriler Tartışmalar, Edirne 8-10 Mayıs 1984** (içinde), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986, s.3

³¹ Engin, Vahdettin. **Rumeli Demiryolları**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 45-46

³² Çelik, s.13

³³ Akgün, Seçil. "Midhat Paşa'nın Kurduğu Memleket Sandıkları: Ziraat Bankası'nın Kökeni", **Uluslararası Midhat Paşa Semineri Bildiriler Tartışmalar, Edirne 8-10 Mayıs 1984**, (içinde), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986, s. 189-191

³⁴ İslam Ansiklopedisi, **a.g.m.** s. 10

³⁵ Çelik, **a.g.m.** s.40

³⁶ Çelik, s.32

³⁷ İslam Ansiklopedisi, s.8

³⁸ **A.g.m.** s.8

³⁹ Aşar, "Açış Konuşması", s.4

⁴⁰ İslam Ansiklopedisi, s.8

⁴¹ **A.g.m.** s.8

⁴² Yücel, Yaşar. "Midhat Paşa'nın Bağdat Vilayetindeki Alt Yapı Yatırımları", **Uluslararası Midhat Paşa Semineri** (içinde), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986, s.180

⁴³ **A.g.m.** s. 181

⁴⁴ Ortaylı, İlber. "Midhat Paşa'nın Vilayet Yönetimindeki Kadroları ve Politikası", **Batılılaşma Yolunda** (içinde), Merkez Kitaplar, 2.baskı, İstanbul, 2007, s. 79

⁴⁵ Bu noktada, Eisenstadt ve Foucault'nun, modernleşme ve yönetim anlayışındaki dönüşüme ilişkin tespitleri dikkate alınabilir. Zira gerek Midhat Paşa gerekse Sultan Abdülhamid, devletin gelir gider dengesinden, alt yapı faaliyetlerine değin pek çok konuda yürütülen çabalarda akılcı bir yönetimin nasıl olabileceğini araştırmıştır. Bu bağlamda Eisenstadt, modernleşmenin politik

sayıda okul açılırken, basın hayatındaki muazzam canlanma ile halk kitlelerinin belli ölçüde bir “Osmanlı aydınlanması” yaşadığı söylenebilir. İktidar çekişmeleri bir kenarda tutulursa, kolaylıkla söylenebilir ki Abdülhamid döneminin ilk on yılı, XIX. yüzyıl Türk modernleşmesinin en aktif değişiminin gözlemlendiği yıllar olmuştur.⁴⁶

Saltanatını tıpkı Midhat Paşa'nın kariyeri gibi üç aşamada değerlendirebileceğimiz (1876-81 arası iktidarı ele alışı, 1881-1906 arası gerçek manasıyla imparatorluğu ve 1906-1909 arası düşüşü) Abdülhamid'in icraatları da şaşırtıcı ölçüde çok yönlüdür. Önceki padişahların başlattıkları birçok yapısal dönüşüm çabası Onun zamanında hayat buldu ve gerek hukuki, gerek idari alanlarda ilk olgun meyveler toplanmaya başladı. Bunda, Sultan'ın politikalarına büyük bir titizlikle sadık kaldığı görülen Mehmed Said Paşa'nın da (1838-1914) katkısı büyüktü. İlk defa 1879'da sadarete gelen ve o dönem koşullarında hayli uzun bir süre sayılacak kadar; altı yıl boyunca o koltukta kalan Paşa, geniş bir kültüre sahip, saygın bir reformistti. Çalışma planını eğitim politikaları üzerine inşa etmesi ve bunun toplumda itibar görmesi, gerek Devlet'in gerekse Abdülhamid rejiminin çizgisi hakkında olumlu fikirlerin oluşturulmasını sağlıyordu. B. Lewis'in ifade ettiği gibi “*Said Paşa eğitimin, etkili biçimde kamu işlerinin yürütülmesi için, medenileşmiş bir toplum hayatı için, dış düşmanlara karşı savunma yapabilmek için, 've hatta gözleri eğitim sayesinde açılmış olan Hıristiyan tebayı o andan itibaren kontrol altında tutabilmek için bile' gerekli olduğunu*”⁴⁷ her fırsatta vurguluyordu. Rakamlar, eğitime verilen önemi gösterir niteliktedir: 1876'daki ilkokul sayısı 200 iken, 1906'ya gelindiğinde bu sayı 9347'yi bulacaktır. Bu, yılda ortalama 400 okul yapıldığı anlamına gelmektedir. 1876'da 250 tane olan rüşdiyeler de 1909'da 900'ü aşmıştır. İlk idadiler Abdülhamid döneminde açılarak 1909'da bu kurumlarda eğitim gören öğrenci sayısı yirmi bini buluyordu.⁴⁸

Daha önceleri açılmış bulunan Mekteb-i Harbiye için de gereken düzenlemeler yapılarak, okulun kapasitesi ve olanakları geliştirildi. Özellikle Balkan Savaşları, I.Dünya Savaşı ve hatta Kurtuluş Savaşı'nın lider kadroları, modernize edilen bu okulun tedrisinden geçeceklerdir. Bununla birlikte Padişah, diğer birçok mesleki eğitime yönelik okulun da kuruculuğunu üstlenmiş ve maliye(1878), hukuk(1878), güzel sanatlar(1879), ticaret(1882), sivil mühendislik(1884), veterinerlik(1889), polis(1891), gümrük(1892) meslek okulları açarak eğitim hamlesini sürdürmüştür. Defalarca eğitime başlayıp, sonra yarım kalan Darülfünun da 1900 yılında bir daha kapanmamak üzere açılacak ve modern anlamda İslam dünyasındaki ilk üniversite olacaktır.⁴⁹ Abdülhamid, rüştiyeleri de revize ederek 29 vilayet merkezine yaymayı başarmıştır. Çağdaş liselerin oluşturulması da yine aynı zamana rastlar. Eğitim alanındaki gelişmeler hakkında önemli bir veri de yabancı okullardadır. Henüz 1895 yılına gelindiğinde, yürürlükteki yasaların izni çerçevesinde kayıtlı 495 misyoner okulu bulunmakta ve sadece bu okullarda 20 bine yakın öğrenci eğitim görmektedir.⁵⁰

Abdülhamid dönemine mahsus olduğu zannedilen İslam vurgusu, siyasi söylemde hep güçlü bir yer tutmuştur.⁵¹ Abdülhamid laik müfredatın oluşturulduğu ve pozitivist aydınların yetiştirildiği bir çağı temsil eder.⁵² Bununla birlikte, Hamidiye dönemi boyunca hukuk da temel yatırım alanlarından biri oluyor ve yeni düzenlemelere ayak uydurabilecek, modern Batı hukukunu irdeleyebilecek bir hâkim ve avukat nesli yetiştirilmesi amaçlanıyordu. Daha adil bir vergi reformuyla mali denetim, muhasebe ve vergi sistemi yapılandırılarak yürürlüğe konuyordu. Bu amaçla tarım, ticaret ve ulaştırma alanlarında gereken düzenlemelere gidilerek, kamu hizmetlerinin ülke çapında karşılanabilmesi hedefleniyordu.

---

mahiyyetinin, “toplumun merkezî, yasal, idari ve siyasi araçlarının iktidarının yoğunlaştırılmasıyla” ve iktidarın nüfuzunun giderek daha geniş kitleler üzerine yayılmasıyla ilişkili olduğunu belirtirken, Foucault “gouvernementalité” sözcüğünü kullanarak, devlet yönetiminin rasyonelleşmesinin, bürokrasinin tüm birimleriyle bütünlük arz eden bir düşünceye sahip olmasına ve devlet örgütününün işleyişinin belirli kurallar ve amaçlarla sistemeleştirilmesine bağlı gördüğünü belirtmektedir. Bkz. Eisenstadt, S.N. **Modernleşme: Başkaldırı ve Değişim**, çev: Ufuk Coşkun, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2006, s.15 v.d. ; Foucault, Michel. “Governmentality”, çev: Rosi Braidotti, **The Foucault Effect: Studies in Governmentality** (çinde), ed. Graham Burchell, Colin Gordon and Peter Miller, University of Chicago Press, Chicago, 1991, s. 87-104

⁴⁶ Lewis, a.g.e. s. 243

⁴⁷ Lewis, s. 245

⁴⁸ Armağan, Mustafa. **Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı**, Ufuk Kitap, 6.baskı, İstanbul, s.240-241

⁴⁹ Lewis, a.g.e. 247

⁵⁰ İlhan, Attila. **Hangi Laiklik?**, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2004, s.177

⁵¹ Bu konuda bkz. 1 no'lu dipnot. Ayrıca laikleşmenin öncüsü sayılan II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nın yerine kurduğu ordunun ismi “*Asakir-i Mansure-i Muhammediye*” olmuş; Reşid Paşa'nın eseri olan Tanzimat Fermanı'nda İslami değer ve kuralların tatbik edilememesi yüzünden Devlet'in zayıflamış olduğu ifade edilmiştir.

⁵² Aksi yönde bir görüş için bkz. Alkan, Mehmet Ö. “Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme”, **Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi** (çinde), ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 7.baskı, İstanbul, 2006, s.377-401

Diğer yandan, Abdülhamid döneminde çıkan gazete sayısına muhtemelen bugün dahi ulaşılammıştır. Bu gazetelerde istibdadı kıyasıya eleştiren pek çok yazar, garip bir hoşgörülle karşılanıyor; yüklü bahşişlerle adeta “ödüllendiriliyordu.” Sultan’ın bu tavrının hikmeti hala çözülmüş değildir. Bununla birlikte, demiryolları ile iç kesimlerin liman şehirleriyle irtibatı kurulmuş, ülke tüm dönem boyunca “*demir ağlarla örülmüştür.*” Abdülhamid’in tahta çıkmasından önce ilk demiryolu projesi 1866’da Ege’de hayata konmuştur ve diğer bir iki yatırımla birlikte ülke sınırları içindeki yol, toplam 400 km’yi ancak bulmaktadır. Abdülhamid’in en büyük başarılarından biri işte bu alanda kendini gösterecektir; zira 1885’ten itibaren ülkenin dört bir yanı demir yollarıyla modern ulaşım “merhaba” demiştir. 1888’de İstanbul’daki bir yolcu aktarma yapmaksızın Viyana’ya dek gidebilme imkânına erişmiştir. Yolcu sayısında da bir patlama yaşanmış ve kıta Avrupası üzerinden binlerce oryantalist, arkeolog, define avcısı, tarihçi meşhur Orient Express adlı tren ile ülkeye akın etmeye başlamıştır. Lewis’in verdiği rakamlara göre, 1913’te demiryolu uzunluğu 6300 km’ye yaklaşmaktadır.⁵³

Hicaz demiryolu projesi ise, üzerine onlarca tez ve kitabın yazıldığı başlı başına orijinal bir vakadır. Padişah’ın, Halife unvanını ısrarla kullanması neticesinde tüm dünya Müslümanlarının bağışlarıyla Şam’dan Mekke’ye uzanan bir demiryolu inşası ile *ittihad-ı İslam* politikası Güney Afrika’dan, Endonezya’ya uzanan bir coğrafyada etkilerini göstermeye başlamıştır. Bu büyük çaplı imecenin/salmanın proto-tipini Balkanlarda Midhat Paşa yönetiminde görmüştük.

1877-78’de telgrafla birlikte postanın da kullanılmaya başlamasıyla, kamu kurumlarının savunmadan sağlığa, eğitimden hukuka birçok konuda işleyişi hızlandırıldı. Posta ve Telgraf Nezareti isminde bir bakanlık tesis edilerek bu hizmetlerin kontrolü kolaylaştırıldı. İlk nazır, aynı zamanda ilk özel Türk gazetesinin kurucusu olan Agâh Efendi’ydi. Sonuçta, XX. yüzyıla gelindiğinde genel posta ve telgraf hizmetleri İstanbul başta olmak üzere tüm ülke çapında rutin bir işlerlik kazanmıştı. Telefon ise icat edilmişinden beş yıl sonra İstanbul’da kullanılmıştır. Bütün bu iletişim olanaklarının sembollerinden olan Postahane-yi Cedide, görülmeye değer zarafetiyle günümüzde Sirkeci Büyük Postanesi olarak hizmet vermeye devam etmektedir.

Ulaşım ve iletişim olanaklarının artmasından muhalif medya da yararlandı. Özellikle posta yoluyla Anadolu’nun, Rumeli’nin ücra köşelerindeki yerel yöneticilere, eşraf ve öğrencilere kadar geniş bir kesime, Abdülhamid aleyhtarı yayın ulaştırılıyor ve memlekette olup bitene dair resmi söylemin dışına çıkan bir alternatif bakış açısı sunuluyordu. İstibdat, aslında Abdülhamid’in eseri değildi ancak kendinden öncekilerden devraldığı mirası kullanmaktan geri de durmadı. En yalın ifadeyle, Abdülaziz’in uyguladığı sansürü genişletmediyse de, kaldırmadı da... Başkentteki tüm gazeteler, dağıtımına çıkmadan önce sansür kurulu tarafından okunarak “*Görölmüştür*” damgasıyla işaretleniyordu.⁵⁴ Kitaplar da aynı kurul tarafından incelemeyen geçiriliyor ve sonra yayın izni veriliyordu. Bu yayın özgürlüğünü kısıtlayıcı tedbirler, her şeye rağmen giderek artan sayıdaki matbaa ve gazetelerle; hele ki okuyan bir nesil yetiştirmeyi amaçlayan Abdülhamid’in bizzat kendi politikalarıyla çelişen bir durumdu. Böylesi koşullar altında tamamen edebiyat ve bilimle uğraşmaya yöneltilen bir aydın tipi türedi. Bunlar Yeni Osmanlı hareketinin yorgun düşen isimlerinden farklı olarak ideolojilerini romanların, öykülerin, tiyatro eserlerinin satır aralarına eklemek durumundaydılar.⁵⁵

Savaşı geçiren yıllarda, birkaç nesildir yaşanmayan toplumsal istikrar kısmen sağlanarak babalar ve oğulların arada yaşama imkânı bulmuş; bu da üretimin artmasını sağlamıştır. 93 Harbi ve diğer baskılardan kaçarak ülkeye sığınanlar için kapsamlı bir iskân politikası uygulanmış ve sosyal devlet vurgusu, Padişah’ın şahsında oluşturulan “Baba” figürüyle kuvvetlendirilmeye çalışılmıştır. İstihbarat örgütü, kendi çalışanlarını da jurnalleyecek ölçüde sıkı bir haber alma ağı kurmuştur. Midhat Paşa’yla aynı şekilde Rus ve İngiliz emperyalizmine “karşılık verme stratejisi” çerçevesinde Orta Asya’da Pan-Türkist, Ortadoğu, Hindistan ve Afrika’da Pan-İslamist faaliyetler yürütölmüş;⁵⁶ hatta bugüne dek İngiltere’nin başını ağrıtan IRA’ya kuruluşundan itibaren mali kaynak tahsis edilmiştir. Tüm bunlar büyük ölçüde *Islahat’ın laboratuvarı*⁵⁷ olan Midhat Paşa’nın Tuna tecrübelerinin ürünüdür.

Bu noktada yeniden Midhat Paşa’ya dönerek süreklilik ve yenilik bağlamında bağlantıyı daha kuvvetli bir yönüyle sunmaya ve tartışmaya yeni bir yön vermeye çalışalım. Burada Ortaylı’dan alıntıyla

⁵³ Yazar, eserinde 3882 mil olduğunu belirtmektedir. Bak. Lewis, a.g.e. s. 251

⁵⁴ Armağan, a.g.e. s. 124

⁵⁵ Saltanatının ilk 15 yılında İstanbul’da 4000 kitap basılmıştır ve sanılanın aksine dini içerikli kitaplar bu toplamın sadece %5’ini oluşturur. 1600’den fazlası edebiyat, 1000’den fazlası akademik ve bilimsel çalışmalardır. Bkz. Lewis, s.256

⁵⁶ Detaylı bilgi için Bkz. Türköne, Mümtaz’er. *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991

⁵⁷ Somel, Selçuk Akşin “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913), *Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi* (içinde), ed: Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 7.baskı, İstanbul, 2006, s.98

değinilmesi gereken bir hususa yer vermek faydalı olacaktır. Ortaylı “*Midhat Paşa vilayet yönetiminde Tanzimat başından beri izlenen modern otokratik yönetimi terk eden ilk devlet adamımız, daha doğrusu anayasacı demokratların ilk temsilcisidir.*” demektedir.⁵⁸ Paşa’nın halkın yönetime katılımını sağlayarak, sorunların gerçek mahiyeti hakkında doğrudan bilgi sahibi olması ve çözüm üretme konusunda devletin işini kolaylaştırıcı bir rol oynaması gerektiğini savunduğu bilinmektedir. Bu yolla milliyetçi radikallerin de bertaraf edileceği kanaatini taşımaktadır. Ancak bu uygulama eğer modern otokratik yönetimin terki ve anayasal demokratlık anlamına geliyorsa, II. Mahmud’un kurduğu yerel meclislerden İnönü’ye değin gerek vilayet idaresindeki adem-i merkezîyetçi yaklaşım, gerekse 1913 sonrası milli parlamentolar nasıl tefsir edilmelidir? Eğer öyleyse, kendi inisiyatifiyle çok partili seçimlerin önünü açan İnönü’nün, demokrasi tarihimizin zirve noktası olduğu anlamı mı çıkarılmalıdır? Ya da bir diğer yönüyle, parlamentonun varlığı demokrasinin varlığı olarak mı okunmalıdır? Jön Türk Osmanlılığı’nın siyasal anlamda liberal demokrat olduğu fikri başka akademisyenlerce desteklenmişse de,⁵⁹ kanaatimizce “liberal-demokrat”lık, Osmanlılık fikrini karşılamakta yetersiz kalmaktadır.

Jön Türklerin, özellikle de Prens Sabahaddin’in Midhat Paşa’dan etkilendiği vakıadır fakat bu Midhat Paşa’nın her yönden bir liberal olduğu anlamını çıkarmamız için yeterli değildir. Zaten Jön Türklerin istediklerinin liberalizm olduğu da hayli tartışmalı bir konudur. Bu noktada, Batı terminolojisinin bize yardımcı olabileceğini sanmadığımız için konuyu burada toparlamayı uygun görüyoruz.

Midhat Paşa’nın iki valiliğinde de dikkate değer bir diğer yön, devletin ukdesinde olan imarat ve inşaatı halkın üstlenmesini sağlamasıdır. Özellikle Tuna’da, muhacirlerin konakladıkları yerlerde insanlara toprak verip imar izni çıkararak konut yapma hakkı tanınıyor; halk imece ile çalışırken gerekli harcamaları yapıyor ve Devlet, bu kişilere borçlandığını gösteren belgeler veriyordu. Sonra bu borç kağıtlarının çok büyük kısmı, devletin içinde bulunduğu müşkülâtı göz önünde tutan muhacirlerce “bağışlanıyordu”. Aynı metodu Anadolu’ya gelen muhacirler için Abdülhamid’in de izlediği ve birçok bölgenin bu şekilde iskân edildiği bilinmektedir.⁶⁰

Merkezi bürokraside geçen üçüncü aşama, Paşa’nın yanlış ilişkiler ve niyetler çemberine girmesiyle sonu hazin biten bir yola yönelmiştir. Hatırlanacağı üzere Ali Paşa 1871’de vefat etmiş, bunun üzerine Tanzimat yanlıları iktidara gelen Mahmud Nedim Paşa’nın gerici buldukları politikalarına karşı popülaritesi en üst seviyeye varmış olan Midhat Paşa’yı göreve çağırılmışlardır. Mayıs 1872’de valilikten istifa ederek İstanbul’a dönen Midhat Paşa, bir iki uzaklaşırma teşebbüsünün ardından Sadaret makamına getirildiyse de, Rusya’nın Balkan politikalarına mani olması nedeniyle Sefaret’in yaptığı çeşitli baskılar sonucunda azledildi. Adliye Nazırı olarak görev aldı. Selanik Valiliğine gönderildi ancak kısa süre sonra yeniden Sadrazam olduysa da ülkenin içine girdiği kaos, yine istediği çalışma imkanını oluşturmasını engelledi. Muhalifleri onu, görev yaptığı bölgelerde cesur bir kararlar Bulgarları ve Arapları kilit görevlere getirmesinden dolayı “Kavalalı Mehmed Ali Paşa’ya özenmekle” suçladı. İlginçtir, benzer şekilde Abdülhamid de *Kızıl Sultan* yaftası ile “Napoleon olmaya özenmekle” yıllar boyunca tenkit edilmiştir.

Oysa Midhat Paşa, sürgüne gittiği Avrupa şehirlerinde edindiği deneyimler neticesinde, Avrupa ve Rusya baskısının ancak bir anayasa ve parlamento ile savuşturulabileceğini görmüştür. Osmanlılığına sonuna dek inanmış ve İngiliz tipi parlamenterizmin ve Alman federalizminin⁶¹ Osmanlı Devletinin varlığının korunması için tek çıkar yol olduğunu düşünmüştür. Gerçekten de 1876 öncesi Osmanlılığın en geniş kapsamlı uygulamaları Midhat Paşa valiliklerinde yaşanmıştır.

Diğer taraftan, “*Midhat Paşa’nın siyasi söyleminde Osmanlılık, aydınlanmacı ilerlemecilik ve aydın despotizminin oluşturduğu çok enteresan bir sentez olarak ortaya çıkmaktadır ki bu yaklaşımın otoriter merkezîyetçi Osmanlılık anlayışını tam anlamıyla temsil ettiğini söyleyebiliriz*”⁶² diyen Somel’in görüşü kanaatimizce gerçeğe nispeten daha yakın bir ifade olarak değerlendirilebilir.

1875 ve sonrası tam anlamıyla bir kâbus gibidir. Maliye iflas eder. Balkanlar ayaklanır. Siyasi iktidar kavgası öylesine derinlik kazanır ki, Abdülaziz’in yapılan bir darbe neticesinde hal’i ve şüpheli ölümü içinden çıkılmaz bir kaos yaratır. Çerkes Hasan olayında, darbe yöneticilerinden Hüseyin Avni Paşa öldürülürken Midhat Paşa’nın “burnunun bile kanamadan” kurtulması kafalarda soru işaretleri

⁵⁸ Ortaylı, “Midhat Paşa’nın Vilayet Yönetimi...”, *Batılılaşma Yolunda*, s. 79

⁵⁹ Somel, “Osmanlı Reform Çağında...”, s.92, 109, 115, 116

⁶⁰ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 80

⁶¹ Somel, *a.g.m.* s.105

⁶² Somel, s.96

uyandırıcı bir etkidir.⁶³ Yaşanan Balkan krizine Rusya ve Avusturya hemen müdahil olmuşlardır. V. Murat, yaşanan gelişmelerin de etkisiyle akıl sağlığını yitirir. Hükümetler istikrarsız,⁶⁴ taht -tabir yerindeyse- sahipsizdir. Midhat Paşa'nın saltanata son verip, cumhuriyet kuracağı söylentileri her yerde konuşulmaktadır. Mevcut şartlar altında tahta çıkması konusunda Midhat Paşa, sessizliğiyle dikkat çeken ve meşrutiyetin ilan edilmesi konusunda Paşa'ya taahhütte bulunan Abdülhamid'i desteklemiştir.

Lewis'in belirttiğine göre Midhat Paşa, 1875'te İngiliz elçisi Sir Henry Elliot'a, "önce nazırları, özellikle de mali bakımdan, bir milli meclise karşı sorumlu kılarak hükümdar üzerinde bir denetim mekanizması temin edebilmek, ikinci olarak sınıfsal ve dinsel ayrımların tümünden kurtularak bu meclise gerçekten milli bir karakter vermek(...) üçüncü olarak adem-i merkezîyet ve yerel idarenin valiler üzerindeki kontrolünün tesis edilmesini sağlamak" amacıyla olduğunu söylemekteydi.⁶⁵ 1876 tarihinde hükümete girdikten sonra bu çalışmaları hız kazanmıştı; vardıkları anlaşma sonucu yeni Padişah II. Abdülhamid'in kendisini tekrar sadarete getirmesiyle 23 Aralık 1876'da Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk anayasası olan Kanun-i Esasi resmen ilan ediliyor ve *premature* bir meşrutiyet doğuyordu.

Meşrutiyet'in doğuşunda tek unsur darbecilerin ihtirası değildir. Başlıca unsurlar olarak şunlar sayılabilir: Avrupa'daki liberalizm/milliyetçilik meselesi, Avrupa'yı gören yeni nesil bürokratların etkisi, gazeteler ve gazeteciliğin rolü, Tanzimat ile kurulan taşra meclislerinde edinilen deneyim,⁶⁶ Padişahlık makamının sorgulanır hale gelmesi, klasik yönetim metotlarının beklentileri karşılamakta yetersiz kalması...

Midhat Paşa ile Abdülhamid'in ilk çekişmesi daha Kanun-i Esasi'nin hazırlanması sürecinde yaşanır. Yeni Sultan, her madde için bizzat düşünce belirtir. En uzun tartışma ise 113.maddede yer alan Padişah'ın sınır dışı etme yetkisi için olmuştur. Halk iradesi olmadığı için bu "bir ferman anayasasıdır." Fakat kimin fermanı olduğu konusu hayli tartışmalıdır.

Meclis'in kurulması kararı, Midhat Paşa'nın özgüvenini fazlasıyla artırmıştır. Sadarete gelişle birlikte, "bir darbe ile azil ve nefy olunabileceğini" düşünmemekte ve eğer böyle bir "hadise vukua gelecek olursa ahrarı ümmetin ayaklanacağını tevehhüm" etmektedir.⁶⁷ Tersane Konferansı'nın ardından geçen zaman Osmanlı'nın aleyhine işlemektedir. İki hafta sonra Midhat Paşa, sadrazamlıktan azledilir.⁶⁸ Meclis, kaosu körükleyen tartışmalara gömülür. İbrahim Edhem Paşa'nın yorumu özgün olduğu kadar gerçekçidir de. Paşa, "Bize konstitüsyon değil, enstitüsyon lazımdır." der.⁶⁹ Neticede kısa bir süre içinde "devletin çıkarları" için yürürlüğe giren Anayasa yine "devletin çıkarları" için askıya alınmaktadır. Sultan, meclisi tatil ettiğini açıklar ve otuz yıl boyunca resmi anlamda *meclissiz* bir meşrutiyet rejimi devam eder. Gerçekte ise mutlakîyet idaresinin yeniden kurulması, Osmanlı-Rus savaşının ağır koşulları altında başlar.⁷⁰ Padişah, 1839'dan bu yana ilk kez tüm sorumluluk ve yetkiyi üstlenmektedir.⁷¹ Bu, adem-i merkezîyetçilik beklentilerinden "azami" merkezîyetçiliğe dönmek anlamına gelse de, kurulan istibdat *istibdat dahil her şey* tartışılacaktır.⁷²

Beş yıla yayılan iktidar olma süreci, Sultan'ın iktidarının birinci dönemini oluştururken, kaderin bir oyunu diyebileceğimiz şekilde onu tahta çıkartan ismin; Midhat Paşa'nın akıbetinin de şekillendiği dönem olacaktır. Çeşitli sürgünlerin ardından, Sultan Abdülaziz'in ölümünde rolü olduğu gerekçesiyle 1881'de İzmir'de tutuklanır ve eski çalışma arkadaşı Ahmet Cevdet Paşa'nın da üyesi olduğu Yıldız

⁶³ Akşin, Sina. "I. Meşrutiyet Üzerine Bazı Düşünceler", **Uluslararası Midhat Paşa Semineri**, (içinde) s.26

⁶⁴ Fuad Paşa'nın ölümünden, Abdülhamid'in otoritesini gerçek anlamda kurduğu 1881'e dek on yılda 21 hükümet kurulmuştur.

⁶⁵ Lewis, **a.g.e.** s. 224-225

⁶⁶ Özgürel, Avni. "Padişah, Söz Anlayan Vekil İstemişti", **Radikal**, 17 Haziran 2007

⁶⁷ Pakalın, **a.g.e.** s.218

⁶⁸ Koloğlu, Orhan. **Abdülhamid Gerçeği**, Gür Yayınları, İstanbul 1987, s. 360

⁶⁹ İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. **Son Sadrazamlar, Cilt 2**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982, s.635

⁷⁰ Burada Abdülhamid'in sürgün döneminde kaleme aldığı iddia edilen bir metne, en azından Abdülhamid'in düşüncesini yansıttığı için bakmakta yarar vardır. Padişah'ın bu konuda kendisini hürriyet ve meşrutiyet düşmanı ilan eden edebiyatçı ve gazetecilere karşı müdafaası şöyleydi: "Bir küçük kasabamızda yüz ellinin üstünde gayrimüslim varsa orada kaymakamın ve memurların gayrimüslimlerden seçilmesini adaletin icabı görüyorlardı da, koskoca 250 milyonluk Hindistan'ın İngiltere Parlamentosunda bir tek temsilcisi olmadığını düşünmeyi akıllarından bile geçiremiyorlardı. İngiltere'de Meşrutiyeti görmüşler ve hayran olmuşlardı. Ama İngiltere'de Meşrutiyeti kimin kullandığına bakmamışlardı bile..." Bkz. Bozdağ, İsmet. **Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri**, Pınar Yayınları, 6.baskı, İstanbul, 1985, s.100

⁷¹ Yılmaz Öztuna Abdülhamid'in iktidarını tesisine ilişkin şöyle demektedir: "İmparatorluğa şahsen sahip çıktı. Şahsi yönetim gibi çok ağır bir sorumluluğu seçti." Bkz. Öztuna, Yılmaz. "Sultan Hamid Adliyesi", **Tarih Sohbetleri 2**, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 1998, s.237

⁷² Karpat, **a.g.s.**

mahkemesi tarafından yargılanır.⁷³ Ölüm cezası, Abdülhamid tarafından Taif'e sürgüne çevrilir ve 3 yıl sonra bu dramatik sürecin sonunda şüpheli bir şekilde ölür.⁷⁴ Abdülhamid muhaliflerinin, bir rakip güç olarak Midhat Paşa kartını oynaması, Paşa'nın sonunun böyle olmasında her halde etkilidir. Abdülhamid'in yıllar sonra, özel doktoru İbrahim Paşa'ya Midhat Paşa ve Namık Kemal'in resimlerini gösterip, "Hürriyete çalışanlar içinde bu ikisi samimi idi. Ziya Paşa ve diğerleri menfaatperest adamlardı." dediği Pakalın tarafından anlatılmaktadır.⁷⁵

Buraya kadar ele aldığımız noktalardan hareketle, Midhat Paşa ve Abdülhamid, Osmanlı aydınlanma çağı ve barok döneminin mimarları olarak kabul edilebileceğini önermekteyiz. Gerçekten de, hâkim tarih anlayışının dönemselleştirmesine uyumlu bir şekilde bu iki ismi konumlandırmak istersek, **II. Tanzimat dönemi** dememiz çok da yanlış olmayacaktır. Bu hükmü destekleyecek pek çok bilgi elimizde bulunmaktadır. En genel ifadeyle biri modern Bulgaristan ve Irak'ın, diğeri ise Türkiye'nin alt yapısının oluşmasında çok önemli paya sahiptir.

Midhat Paşa, Kırım Harbi neticesinde düzenin böyle devam etmeyeceğinin anlaşılmasıyla girilen Vilayet Nizamnamesi çerçevesinde Balkanları *fethe* girişmiştir. Abdülhamid için de durum farklı değildir. Sultan, François Georgeon'un ifadesiyle "İmparatorluğu yeniden fethetme" çıkmıştır.⁷⁶ Türk toplumunun belleğinde, XIX. yüzyıl tarihinin bir özetiymişçesine duran 93 Harbi gerek reform çalışmaları, gerekse siyasi hayat açısından gerçek bir kırılma noktası olmuştur. Bu ağır hezimetin ve beraberindeki kitlesel göçün sonrasında Sultan'ın iç politikada pragmatik bir araç olarak istibdadı kullanarak, muhaliflerinin yüksek politika konusuna; dış politikada ise Hilafet makamını kullanarak emperyalist Rus ve İngiliz⁷⁷ siyasetine karşı "ihtiyatlı"⁷⁸ bir reelpolitik yaklaşımla İslam coğrafyalarındaki Müslümanların ve Devlet-i Aliye'nin akıbeti konusuna yönelik hamle fırsatı vermemesi ve bu iki kanatlı politik duruşuna, ülke çapındaki eğitim, ulaşım, iletişim altyapısı oluşturmaya yönelik bir üçüncüsünü de ekleyerek bir neslin savaşmadan yaşamasını sağlamıştır.

Devrim canavarı tarih boyunca daima ilk olarak kendi mimarlarını yemiştir ve Midhat Paşa'nın da Abdülhamid'in de yaptıkları şüphesiz zamana yayılmış birer devrim ya da inkılâptır. Dolayısıyla akıbetlerinin aynı olması kaçınılmazdır. Her ikisi de kendi elleriyle muhaliflerinin önünü açacak ve düşünsel anlamda otokrasiyle liberalizm arasında gidip gelen çizgileri neticesinde Midhat Paşa Abdülhamid tarafından, Abdülhamid de Jön Türkler tarafından sahneden uzaklaştırılacak ve sürgünlerle geçen son demleri trajik birer hikâyeye dönüşecektir.

Midhat Paşa, birinci kuşak Tanzimat Paşalarının aksine tam anlamıyla bir batıcı değildir.(Tıpkı Abdülhamid'in, selefleri Abdülaziz ve V.Murat'ın aksine batıcı olmadığı gibi) Paşa'nın siyasi fikirleri üç ayaktan oluşur. Osmanlıcılık, meşveret/meşrutiyet ve göreceli bir adem-i merkezîyetçilik⁷⁹... Görev yaptığı yerlerde karma eğitim sistemi ve sosyo-ekonomik iyileştirmelerle gayrimüslimlerin ülkeye bağlı kalabileceğine inanmıştır. Bu yüzden asayiş, bayındırlık ve maarif onun en önemsedığı konular olmuştur. Bahsetmiş olduğumuz üzere Sultan Abdülhamid de aynı konulara öncelik vermiştir. Her ne kadar adem-i merkezîyetçilik konusunda bariz bir fikir ayrılığı var ise de Abdülhamid düşüncesinde Osmanlıcılık, Midhat Paşa'daki ölçüde kuvvetlidir. Ancak kişileri tek sığara ya da düşünceye indirgeyici tarih yazımı, Abdülhamid'i İslamcılıkla özdeşleştirmektedir. Hâlbuki Abdülhamid'i Genç Türkiye'ye ilk takdim eden onun büyük bir Türk milliyetçisi olduğunu savunan Nihal Atsız olmuştur.⁸⁰ Sonrasında muhafazakâr kesim sahiplenmiş, şimdilerde ise liberal aydınlarca savunulmaktadır. Tam da XIX. yüzyıl Osmanlısını tasvir eden bir tartışma.

Gökhan Çetinsaya da, Midhat Paşa'yı anayasal ve parlamenter rejimin sembolü olarak tanımlamaktadır. Bunun temel sebeplerinden biri de liberallerin Paşa'yı kendilerine öncü kabul etmeleridir. 1951'de Demokrat Parti'nin kararıyla naaşı İstanbul'a getirilerek Abide-i Hürriyet'e defnedilen Midhat Paşa, Çetinsaya'nın ifadesiyle, "geleneksel Osmanlı yönetim zihniyetinin ve 'devletlû'

⁷³ "Midhat Paşa", **İslam Ansiklopedisi**, s.8

⁷⁴ Bernard Lewis'e göre Paşa öldürülmüştür. Bkz. Lewis, **a.g.e.** s.242

⁷⁵ Pakalın, s. 244

⁷⁶ Aktaran Armağan, **a.g.e.** s.45

⁷⁷ Aslında 1870'lere dek Osmanlı toprak bütünlüğünü savunan ve Osmanlı ile yakın işbirliği içinde olan İngiltere'nin 1871 Almanya-Fransa Savaşındaki tutumunu göz önünde bulunduran Abdülhamid, Paris'te ziyaret ettiği ihtişamlı III. Napoleon'un düşüştüğü durumu görerek "yalnız Rusya'ya değil, artık İngiltere'ye de şüphe ile bakmaya başlayacaktır." Bkz. Tepedelenlioğlu, Nizamettin Nazif, **Sultan Hamid ve Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar**, Toker Yayınları, İstanbul, 1989, s. 476

⁷⁸ Sander, Oral. **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü**, İmge Kitabevi, Ankara, 1993, s. 186.

⁷⁹ İslam Ansiklopedisi, s. 10

⁸⁰ Atsız'ın Abdülhamid üzerine makalelerine bir örnek için bkz. "Abdülhamid Han: Gök Sultan", **Ocak Dergisi**, Sayı:11, 11 Mayıs 1956

*nosyonunun modern 'siyaset ve devlet adamı' figürüne dönüşümü sürecinde bir eşik olmuştur. Türk solundan liberallere kadar hemen her kesimin geri karşısındaki 'ilerisi' olarak bir simge haline gelmiştir.*⁸¹

Son söz olarak, ele aldığımız dönemin Tanzimatçı politikalarının en cesurca uygulamalarını yerel yönetim bazında Midhat Paşa'da, ülke genelinde ise Sultan Abdülhamid'de görmekte olduğumuzu tekrar ifade edebiliriz. Gerçekte Midhat Paşa da, Abdülhamid de politikalarının bir yerde iflasa mahkûm olduğunu muhtemelen öngörüyorlardı. Buna rağmen bu çalışmaları kararlılıkla sürdürmeleri, Midhat Paşa için Balkan Harbi'nin, Abdülhamid Han içinse Dünya Harbi'nin ertelenmesinden daha öte bir anlam taşımaktadır. Paşa'nın ikişer üçer yıllık valiliklerinde yaptıklarını, Sultan otuz yıla yayarak sürdürmüştür. Karma eğitimden, laikleşmeye, kozmopolit bir coğrafyaya hükmetme bilincinden basın yayın ve ulaşım dek bu sürekliliği görmek mümkünken, ideolojik kategorileştirmeler yaparak tarihi yorumlayan bir anlayış, aradan geçen yüz yılı aşkın süredir bu iki büyük şahsiyeti, halef-selef ilişkisini görmezden gelerek, *iki şüpheli ölüm*⁸² üzerinden hareketle iki rakip düşüncenin sancaktarına dönüştürmüştür. Bu mütevazı çalışmanın amacının farklı bir bakış açısı sunmaya çalışmasının çıkış noktası da budur: Sezar'ın hakkını Sezar'a, İsa'nın hakkını İsa'ya vermek. Tabii kimin Sezar kimin İsa olduğu tartışmasına girmeden!

KAYNAKÇA:

KİTAPLAR

- ARMAĞAN, Mustafa: Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı, İstanbul: Ufuk Kitap, 6.baskı, 2006
- BOZDAĞ, İsmet: Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri, İstanbul: Pınar Yayınları, 6.baskı, 1985
- DİRENOĞLU, Şefik: Büyük Demokrasi Şehidi Mithat Paşa, İstanbul: Tarihi Yayınlar, 1959
- EISENSTADT, S.N.: Modernleşme: Başkaldırı ve Değişim, çev: Ufuk Coşkun, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2006
- ENGİN, Vahdettin: Rumeli Demiryolları, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993
- GÖLE, Nilüfer: Mühendisler ve İdeoloji, Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere, İstanbul: Metis Yayınları, 4. Baskı, 2008
- İLHAN, Atilla: Hangi Laiklik?, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2004
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal: Son Sadrazamlar, Cilt 2, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982
- İNALCIK, Halil: Tanzimat ve Bulgar Meselesi, Ankara, 1943
- KOLOĞLU, Orhan: Abdülhamid Gerçeği, İstanbul: Gür Yayınları, 1987
- LEWIS, Bernard: Modern Türkiye'nin Doğuşu, Güncel İngilizce III. Edisyon Çevirisi, çev: Boğaç Babür Turna, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2008
- MARDİN, Şerif: Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, Haz: Mümtaz Türköne, Tuncay Önder, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996
- MARDİN, Şerif: Türk Modernleşmesi, Makaleler 4, Hazırlayanlar: Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İstanbul: İletişim Yayınları, 12.baskı, 2003
- ORTAYLI, İlber: İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul: İletişim Yayınları, 18.baskı, 2004
- ORTAYLI, İlber: Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek, İstanbul: Timaş Yayınları, 2006
- ORTAYLI, İlber: Batılılaşma Yolunda, İstanbul: Merkez Kitaplar, 2.baskı, 2007
- ORTAYLI, İlber: Üç Kıtada Osmanlılar, İstanbul: Timaş Yayınları, 2007
- ÖZTUNA, Yılmaz: Tarih Sohbetleri II, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1998
- PAKALIN, Mehmet Zeki: Midhat Paşa, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1940
- TEPEDELENLİOĞLU, Nizamettin Nazif: Sultan Hamid ve Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar, İstanbul: Toker Yayınları, 1989
- SANDER, Oral, Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, Ankara: İmge Kitapevi, 1993
- SHAW, Stanford J.-Ezel Kural: Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Cilt 2, İstanbul: E Yayınları, 1983
- ŞENTÜRK, M.Hüdayi: Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi(1850-1875), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992
- TÜRKÖNE, Mümtaz'er: Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991

⁸¹ Çetinsaya, Gökhan. "Midhat Paşa", **Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, (içinde), ed: Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 7.baskı, İstanbul, 2006, s.65

⁸² Sultan Abdülaziz'in ve Midhat Paşa'nın ölümleri kastedilmektedir.

ÜLKEN, Hilmi Ziya: Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul: Ülken yayınları, 2.baskı, 1979

MAKALELER (Dergi, Kitap içi, İnternet Sitesi, Ansiklopedi ve Gazetelerden)

AKGÜN, Seçil: “Midhat Paşa’nın Kurduğu Memleket Sandıkları: Ziraat Bankası’nın Kökeni”, Uluslararası Midhat Paşa Semineri Bildiriler Tartışmalar, Edirne 8-10 Mayıs 1984,(içinde) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986, s. 185 v.d.

AKŞİN, Sina: “I. Meşrutiyet Üzerine Bazı Düşünceler”, Uluslararası Midhat Paşa Semineri Bildiriler Tartışmalar, Edirne 8-10 Mayıs 1984,(içinde) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986, s. 25 v.d.

ALKAN, Mehmet Ö.: “Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme”, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi (içinde), ed. Mehmet Ö. Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 7.baskı, İstanbul, 2006, s.377 v.d.

ASLAN, Seyfettin ve Abdullah Yılmaz. “Tanzimat Döneminde Osmanlı Bürokratik Yapı ve Düşüncesinin Değişimi”, Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Dergisi, Cilt 2, Sayı 1, (Doç. Dr. Feramuz Aydoğan’ın anısına) s.287 v.d.

ATSIZ, H. Nihal. “Abdülhamid Han: Gök Sultan”, Ocak Dergisi, Sayı:11, 11 Mayıs 1956

ÇELİK, Mehmet: “Tanzimat In The Balkans: Midhat Pasha’s Governorship In The Danube Province(Tuna Vilayeti),1864-1868”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Uni. Eko.ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007

ÇETİNSAYA, Gökhan, “Midhat Paşa”, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, (içinde), ed. Mehmet Ö. Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 7.baskı, 2006, s.60 v.d.

ÇETİNSAYA, Gökhan. “Çıban Başı Koparmamak: II. Abdülhamid Rejimine Yeniden Bakış”, Türkiye Günlüğü, Sayı:58, Kasım-Aralık 1999, s. 54 v.d.

FOUCAULT, Michel. “Governmentality”, çev: Rosi Braidotti, The Foucault Effect: Studies in Governmentality (içinde), ed. Graham Burchell, Colin Gordon and Peter Miller, Chicago: University of Chicago Press, 1991, s. 87 v.d.

İNALCIK, Halil. “Tanzimat Nedir?”, Tarih Araştırmaları, Ankara, 1941, s. 237 v.d.

İNALCIK, Halil. “Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, Belleten, 1964, Cilt 28, Sayı 112, s.619 v.d.

İNALCIK, Halil. “Tanzimat Nedir?”, Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, der. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006, s. 14 v.d.

İSLAMOĞLU-İNAN, Huri. “Mukayeseli Tarih Yazımı İçin Bir Öneri: Hukuk, Mülkiyet, Meşruiyet”, Toplum ve Bilim, Sayı:62, 1993, s.19 v.d.

KARPAT, Kemal H. “Vefatının 90. Yılında Gerçek Abdülhamid’in İzinde”, Konferans Konuşması, Bisav, İstanbul, 17 Ekim 2008.

KOLOĞLU, Orhan: “Tarihin Uzun Süre Anlayışının Abdülhamit Dönemine Uygulanması Zorunluluğu”, XIII. Türk Tarih Kongresi, (içinde) Ankara: TTK Yayınları, 1999, s.2077 v.d.

“Midhat Paşa” maddesi, (Buzpınar, Şit Tufan ve Gökhan Çetinsaya) İslam Ansiklopedisi, Cilt 30, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005, s.7 v.d.

ÖZGÜREL, Avni. “Padişah ‘Söz Anlayan Vekil’ İstemişti”, Radikal, 17 Haziran 2007

ÖZGÜREL, Avni. “Midhat Paşa mı Cevdet Paşa mı?”, Radikal, 19 Ağustos 2007

SHAW, Stanford J. : “Osmanlı İmparatorluğu’nda Azınlıklar Sorunu”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, 4. Cilt, (içinde) İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 1004 v.d.

SOMEL, Selçuk Akşin: “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913), Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi (içinde), ed. Mehmet Ö. Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 7.baskı, 2006, s.88 v.d.

YÜCEL, Yaşar: “Açış Konuşması”, Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Bildiriler Tartışmalar, Edirne 8-10 Mayıs 1984,(içinde) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986, s.1 v.d.

YÜCEL, Yaşar: “Midhat Paşa’nın Bağdat Vilayetindeki Alt Yapı Yatırımları”, Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Bildiriler Tartışmalar, Edirne 8-10 Mayıs 1984,(içinde) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986, s. 175 v.d.

ZÜRCHER, Erik Jan: “Jön Türkler, Müslüman Osmanlılar ve Türk Milliyetçileri: Kimlik Politikaları, 1908-1938”, Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si, der: Kemal H.Karpat, İstanbul: İstanbul Bilgi Üni. Yayınları, 2004, s.261 v.d.

“Vaka-ı Hayriye”, <http://www.gbg.bonet.se/osmanli/olaylar/vakaihayriye.htm>, (çevrimiçi), E.T. 11/01/2009